УДК 821.512145/82-312.2

Ә.М. Шәрипов

ГАБДЕРӘХИМ УТЫЗ ИМӘНИНЕҢ ДИНИ-СУФИЧЫЛ ТРАКТАТЛАРЫ

Статья посвящена раскрытию содержания научных трактатов (рукописей) известного татарского поэта и мыслителя XVIII–XIX веков Габдрахима Утыз Имяни на религиозные темы, написанных на арабском языке. Основываясь на переводы текстов этих трактатов на русский язык, осуществленных Р.К. Адыгамовым, в статье излагаются основные положения данных рукописей, указывается на их значение для современной жизни татарского народа.

Ключевые слова: ученый, творчество, рукопись, трактат, перевод, арабский язык, стихотворение, религия.

The article is devoted to the disclosure of the content of scientific treatises of the famous Tatar poet and thinker of the 18th–19th centuries Gabdrakhim Utyz Imyani on religious topics, written in Arabic. Based on the translations of the texts of these treatises into Russian made by R.K. Adygamov the article outlines the main provisions of these treatises, indicates their importance for the modern life of the Tatar people.

Keywords: scientist, creation, manuscript, treatise, translation, Arabic language, poem, religion.

Габдерәхим Утыз Имәни (1754–1834) үз чорының күренекле шагыйре генә түгел, ә танылган дин галиме дә булган. Аның гыйльми һәм әдәби иҗаты чама белән 1774 еллардан башлана һәм үзенең вафатына кадәр дәвам итә. Алтмыш елга якын сузылган иҗат дәверендә ул, бүгенге мәгълүматлар буенча, йөздән артык хезмәт язып калдырган. Аның иҗатын, биографиясе белән бәйләп, шартлы рәвештә өч чорга бүлеп өйрәнергә мөмкин: 1) башлангыч чор иҗаты (1774–1788); 2) Урта Азиядә яшәгән еллар иҗаты (1788–1798); 3) туган илдә иҗат иткән чор (1798–1834).

Габдерәхимнең гыйльми һәм тәрҗемә эшчәнлеге шактый иртә башлана. Мәдрәсәләрдә гарәп-фарсы телләрен, Коръәнне, тәфсирләрне, шәригать хөкемнәрен тирәнтен өйрәнү аны әкренләп фән дөньясына алып керә. Беренче чиратта ул ислам дөньясында халыкара фән теле булып саналган гарәп телен һәм классик поэзия теле булып исәпләнгән фарсыны бик яхшылап өйрәнә, хәтта шул телләрдә гыйльми хезмәтләр дә яза башлый.

Габдерәхим Утыз Имәнинең гыйльми эшчәнлеге, нигездә, өч юнәлештә алып барылган: 1) үзе өйрәнә торган гарәпчә, фарсыча китаплардагы авыр аңлаешлы сүзләргә сүзлекләр төзү, терминнарны аңлату; күренекле китапларга шәрех-комментарийлар язу; 2) гарәпчә һәм фарсыча фәнни хезмәтләрне тәрҗемә итү, ислам диненең гамәли һәм теоретик мәсьәләләре хакында гарәп-фарсы телләрендә гыйль-

ми трактатлар язу; 3) китаплар күчерү, күренекле әсәрләрнең дөрес, фәнни текстларын булдыру, ягъни текстология өлкәсендәге эшчәнлек.

Зирәклеге, үткен зиһене белән ул яшьтән үк үз сабакташлары арасында «укымый белә торган шәкерт» булып танылган, бераздан хәтта яшьтәшләренә дә хәлфәлек итә башлаган. Укыган саен, аның аңында ислам диненең яңа сәхифәләре, фикерләвенең яңа тирәнлекләре, яңа офыклары ачыла барган. «Белем алырга комсыз» бу шәкертне, әлбәттә, бераздан авылдагы зур булмаган мәдрәсә, андагы гыйлем дөньясы, аралашу сферасы гына канәгатьләндерә алмый башлый. Һәм ул күрше авыл мәдрәсәләренә китеп белем ала, яңа мөгаллимнәр белән аралаша. Аның 1782 елда Кизләү (хәзерге Аксубай районы Иске Кыязлы) авылында яшәгәнлеге һәм шул елда ук Урта Азия галиме Гали бине Хисамеддин Һиндинең Корьән аятьләре турында китабындагы авыр аңлаешлы сүзләрне аңлатып, гарәпчә сүзлек төзегәнлеге билгеле. Бу турыда әдип үз кулы белән язып калдырган.

Фәндә Утыз Имәнинең гыйльми эшчәнлегенең башлангыч чорын күзалларга ярдәм итә торган бер язма сакланып калган. Әдипнең үзе язган бу документта болай диелә: «Язылды: беренче – «Шәрхе «Сөбател-гаҗизин», икенче – «Шәрхе «Морадел-гарифин», өченче – «Төхфәтел-әхбаб фи тәҗвиде кәляме раббел-мәҗид», дүртенче – «Гыйльме тәҗвид эт-төрки», бишенче – «Лөгате «Җамигъ эр-ромуз», алтынчы – «Төхфәт әл-гораба», җиденче – «Рисаләтел-әсма»... Габдерәхим бине Госман Болгари кулы белән 1210 елда (милади белән 1795 елга туры килә), шәүвәл аеның ахырында тәмам булды». Моннан күренгәнчә, Утыз Имәни 1795 елга кадәр үзе иҗат иткән җиде әсәрне атый, шуларның бишесе – гыйльми хезмәтләр. Ләкин әлеге исемлек өзелеп калган. Шуннан чыгып, ул монда үзенең барлык әсәрләрен дә искә алмагандыр дип уйларга мөмкин.

Исемлектән күренгәнчә, Габдерәхим әле яшь чагында ук Урта Азия әдибе Суфи Аллаһиярның ислам дине нигезләрен аңлаткан китапларын өйрәнгән. Ризаэддин Фәхреддин Утыз Имәнинең Суфи Аллаһиярны үзенең остазы итеп санаганлыгын әйтә. Ул Суфи Аллаһиярның ике атаклы китабына гарәп телендә шәрех-аңлатма язган: беренчесе – борынгы төрки телдәге «Сөбател-гаҗизин» («Аллаһка ялваруда ныклык»), икенчесе – фарсы телендәге «Морадел-гарифин» («Укымышлыларның максаты»); шуның белән төрки телдә язылган хезмәтләрнең гарәп телле киң аудиториядә таралуына да үзеннән билгеле бер өлеш керткән. Утыз Имәни язган бу китаплар үз чорында шактый популяр булган: алар кулдан-кулга күчеп йөргән. Мәсәлән, бүгенге көндә беренче шәрех китабының барлыгы җиде күчермәсе (иң әүвәлгесе 1782 елда язылган), ә икенче шәрех китабының алты күчермәсе (иң әүвәлгесе 1811 елга карый) билгеле. Әмма бу кульязмаларның берсе дә Габдерәхимнең үз кулы белән язылмаган, ә Гадерәхим кульязмасыннан башка кешеләр күчергән нөсхәләр; димәк, әдип ул шәрехләрне аларда куелган даталардан алдарак язган булып чыга. Биредә шуңа да игътибар итәргә кирәк: бу шәрех-

аңлатмаларны язганда, Габдерәхимнең Аллаһы Тәгалә тарафыннан салынган шагыйрьлек куәсе һәрдаим җилкендереп торган, ахрысы: ул һәр ике шәрехне язып тәмамлагач, укучыларга адреслап, үзенең шигъри мөрәҗәгатьләрен дә өстәгән. Беренче шәрех китабы азагына «Улды ахыр бу кәлям...» дип башланган 16 юллы шигырен, икенче шәрех китабы азагына «Бәйте Аллаһйар бәкдин...» дип башлана торган 18 юллы шигырен язып куйган. Шулай итеп, яшь вакыттан ук аның гыйльми эшчәнлеге һәм шигъри иҗатының бер-берсенә үрелеп, янәшә баруын күрәбез. Бу бергәлек аның бөтен иҗатын колачлый.

Утыз Иманинең фәнни-иҗади мирасында аның дини-теоретик һәм дини-гамәли трактатлары зур урын алып тора. Ул гарәп телендә барлыгы тугыз трактат язып калдырган. Бу хезмәтләрне соңгы елларда гарәп теле белгече, галим Рамил Әдһәмов өйрәнде. 2005 елда ул рус телендә «Габдрахим Утыз-Имяни» дигән монография дә бастырып чыгарды. Ә 2007 елда Утыз Иманинең 9 дини трактатын русчага тәрҗемә итеп, аларга фәнни аңлатмалар язып, текстларын бастырды. Бу китапта Утыз Иманинең шәригать хөкемнәре һәм суфичылык турында язылган «Рисаләи дәбәгъгать» («Тире иләү рисаләсе»), «Җәваһирел-бәян» («Сүзләрнең җәүһәрләре»), «Инказел-халикин» («Һәлакәткә очраучыларны коткару»), «Рисаләи иршадия» («Туры юлга кертү рисаләсе»), «Рисаләи шәфәкыя» («Шәфәкъ рисаләсе»), «Сәйф әс-сарим» («Үткен кылыч»), «Төхфәтел-әхбаб фи тәҗвид кәлам әр-Рабб» («Раббе китабын дөрес уку турында дусларга бүләк»), «Зәмме шөрби чәй» («Чәй эчү белән мавыгуны шелтәләү»), «Рисаләи мөһиммә» («Мөһим мәсьәләләр рисаләсе») исемле фәлсәфи трактатлары җентекләп анализлана[1]. Шулай итеп, күренекле мәгърифәтче, шагыйрь һәм ислам галиме Утыз Иманинең күпкырлы иҗат мирасы бүгенге укучыга шактый тулы килеп җитте.

Югарыда саналган трактатларның кайберләрен Габдерәхим Урта Азиядә яшәгәндә (1788–1798) иҗат иткән. Анда ул күп вакытын галимнәр белән аралашып, китапханәләрдә гыйлем эстәп үткәргән. Мәшһүр китаплар укыган, аларга шәрехләр язган, татар теленә тәрҗемә иткән, гарәп һәм фарсы телләрендә дин мәсьәләләренә караган трактатлар иҗат иткән, сүзлекләр төзегән, китаплар күчергән. Бу турыда ул Урта Азиядән кайткач язылган «Гавариф эз-заман» («Замана укымышлылары») поэмасының «Фасыл дәр бәйани сәр гөзәшт» («Баштан үткән хәлләрне сөйләүче бүлек») дигән беренче бүлегендә болай ди (бу өзек югла-юл тәрҗемәдә бирелә):

Булдым олы затлар җыелган урыннарда,
Аларның яннарында тыңлап утырдым.
Тирән диңгезгә чумып, энҗеләр алдым,
Гамәл кылу өчен күңелемә салдым.
Мәгариф бакчасыннан җимешләр җыйдым,
Мәсьәләләрнең игътибарга лаегын эзләдем.

[1] Бу мәкаләне язганда Рамил Әдһәмовның әлеге монографиясеннән файдаландык.

Аларны сайлап алып тараттым,
Бу эштә күп уңышларга ирештем.
Гыйлем белән шөгыльләнүдән нурым артты,
Наданлык тузаны-пычрагы беркадәр бетте.

Урта Азиядә Габдерәхим иң элек дин һәм гыйлем өлкәсендә үзенең кумиры дип санаган атаклы галим Әбү Хәмид Мөхәммәд бине Мөхәммәд әл-Газалиның «Ихйа әл-голүм әд-дин» («Дин гыйлемен тергезү») хезмәтен җентекләп өйрәнгән, 212 битле шул китапны күчергән, анда очраган авыр аңлаешлы сүз-тәгъбирләрнең алфавит тәртибендәге 55 битлек гарәпчә-фарсыча сүзлеген төзегән. Үлмәс Беляева бу турыда: «Утыз Имәни бу кулъязмасын Бохарадагы Муса углы Габдулла әл-Болгари дигән бер сәүдәгәргә бүләк иткән. Ул сәүдәгәр турында Утыз Имәни болай ди: «Сәүдәгәрләр – алар усал төлкеләр, ләкин бу сәүдәгәр бөтен фәннәр белән кызыксынучы, гыйлемгә хөрмәт белән карауучы, китапларның кадерен белүче иде. Шуңа күрә бу китабымны аңар бүләк итеп бирдем», – дип яза [Беляева, б. 153–154]. Әл-Газалиның «Ихйа әл-голүм» китабы белән бергә сүзлек тә күчерелгән. Габдерәхимнең үз кулы белән язылган бердәнбер нөсхәсе Казан Федераль университеты Фәнни китапханәсендә саклана (447 г. кулъязмасы, 351б–406б б.)

Урта Азия галиме Шәмсетдин Мөхәммәд әл-Хорасаниның (аны әл-Каһстани дип тә йөртәләр) «Җамигъ эр-ромуз» («Символлар җыентыгы») хезмәтенә карата да Габдерәхим шул ук эшне башкарган. 371 битле бу китапны ул башта күчереп язган, аннан андагы авыр аңлаешлы сүзләрнең 25 биттән торган гарәпчә-фарсыча сүзлеген төзегән (сүзләр монда да алфавит тәртибендә китерелгән), аерым сүзләрнең мәгънәләре татарча да аңлатылган. Хезмәтенең башында ул үзенең тумышы белән Болгар иленнән булуы, Бохарада торуы хакында әйтеп китә. Сүзлектән соң «Җамигъ эр-ромуз»да телгә алынган галим һәм укымышлылар исемлеге (барлыгы 277 исем), алар хакында кыскача мәгълүматлар китерелә. Иң ахырда «Җамигъ эр-ромуз»ны язганда Шәмсетдин әл-Хорасани файдаланган китаплар исемлеге (барлыгы 295 китап) теркәлә. Хезмәтнең 1793 елда язылганлыгы турында да мәгълүмат бар. Утыз Имәнинең бу сүзлеге еш кына «Җамигъ эр-ромуз» хезмәте белән бергә күчерелгән. Сүзлек 1882 елда Казанда «Халь әл-лөгать һәза китабе мөшкилят «Җамигъ эр-ромуз» ли-Шәмсетдин Мөхәммәд әл-Каһстани» («Шәмсетдин Мөхәммәд әл-Каһстаниның «Җамигъ эр-ромуз» китабындагы сүзләрнең мәгънәви хәле») исеме белән басылып та чыккан.

Утыз Имәнинең әлеге сүзлеге үз чорында шактый популяр булган. Аның барлыгы унбер күчермәсе билгеле: аларның бишесе – Санкт-Петербургта (Көнчыгышны өйрәнү институты китапханәсендә), дүртесе – Казан Федераль университеты Фәнни китапханәсендә, берсе –Татарстан Милли Музее архивында һәм берсе Үзбәкстан Республикасы Фәннәр академиясе китапханәсенең кулъязмалар бүлегендә саклана. Габдерәхимнең үз кулы белән язылган нөсхәдәге

өстәлгән бер биттә аның укучыларга мөрәҗәгать итеп язылган «Бәет ли-мөәллиф» («Автор шигыре») дигән 14 юллы фарсыча шигыре дә бар.

Утыз Имәни күренекле фарсы шагыйре Җәлалетдин Руминың (1207–1272) иҗаты белән җитди кызыксынган. Аның бөтен Шәрык дөньясында атаклы «Мәснәви шәриф» («Хөрмәтле мәснәвиләр») поэмасын гарәп дөньясында да танытырга омтылып, андагы авыр аңлаешлы сүзләргә фарсыча-гарәпчә сүзлек (119 б.) төзеп, аңлатмалар язган. Гаҗәеп тирән белемнәр таләп иткән бу эшне ул уңышлы башкарып чыккан һәм шуның белән дөньякүләм әһәмияткә ия иҗатны пропагандалауга үзенең өлешен керткән. «Мохтасар ләтаиф әллөгать лил-мәснәви» («Мәснәвиләр телендәге нечкәлекләрне кыскача аңлату») исемле бу кулъязма Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсендә саклана. Моннан тыш Утыз Имәни Җәлалетдин Руминың «Былбыл вә гөл» поэмасын фарсычадан татарчага тәрҗемәләгән. Ахырда үзенең 30 юллык «Тәсәррыф әйләйүбән сәгъи җидди...» («Нык тырышлык сарыф иттем мин...») дип башлана торган шигырен дә теркәп куйган. Ул анда болай ди (өзек юлга-юл тәрҗемәдә китерелә):

Нык тырышлык сарыф иттем мин,
Язып алдым бу «Гыйшкы Руми» китабын.
Тәмам иттем Ходa ярдәме белән,
Бу Гариб Болгари кулы белән.
Ул күп нәрсәләр белән чагыштырылды,
Барлык күчермәләрнең төзегрәге булды.
Язам дигән кешеләр яза моннан...

Бу эшне кем өчен башкарганын болай аңлата:

Яздым мин бу китапны үзем өчен,
Үземнән соң калган балаларым өчен.
Һәм дә мең мөселман мохтаҗ булса,
Укыйм яки язам дип сорар булса, –
Кызганмыйча аңа да бирүче мин...
Утыз көн дәвамында яздым, и ай йөзле,
Һәр ике дәфтәрне, Аллага шөкер.
Төпләп куйдым аны ике бүлеккә,
Һәр мохтаҗ кеше берсен алсын кулына...
...Ул дин кешеләре, моны укыганда,
Колак салып тыңлап, ишетсеннәр,
Дога белән мине искә алсыннар,
Сынык күңелемне шат итсеннәр...

Урта Азиядә Утыз Имәни шулай ук Шәрык галиме Шәмси Әхмәд Казыйзаденең (1580 елда вафат) дә «Тәнаих әл-әфкяр фи кәшеф эр-ромуз вә әсрар» («Символларны һәм серләрне ачуда фикерләрнең каршылыклары») исемле китабын күчереп язган һәм азакта, аны укучыларга тәкъдим итү рәвешендә, «Нәзмы Габдерәхим Болгари фи

хаккы Казыйзадә» («Казыйзадәнең «Хокук» китабы турында Габдерәхим Болгари шигыре») дигән 120 юллык шигырен дә китергән. Анда шагыйрь Шәмси Әхмәд Казыйзадәнең бу китабын «күңел афәтләренә шифа бирүче бер гаҗәеп нөсхә» дип атый, *«күреп, төрки имеш дип, санма җиңел», «әгәр төрки булса да, гаҗәеп мөшкел булган җирләре бар»*, дип, аны бик тырышып өйрәнергә киңәш бирә. Әлеге сүзләр, фән һәм поэзия өлкәләрендә бары гарәп һәм фарсы телләре генә хакимлек иткән ул заманда, шагыйрьнең төрки телгә халыкара дәрәҗәдә хокук таләп итүен дәлилли һәм аның бу адымы аерым игътибарга лаек. *«Ул кырык китаптан файдаланып язылган, моны белгән кеше камиллек табар, күңеленә мәгърифәт җиле тулыр. Аны күчереп язып алып, барлык улларыңа, кызларыңа, хатыннарыңа шуннан сабак бир»,* – ди ул һәм дүрт нөсхәне чагыштырып чыгуын әйтә. *«Әлеге китапны язарга теләгәннәр шушы нөсхәдән язсыннар»,* – дип ассызыклап та куя. Бу шигырь тексты без алда күргән «Тәсәррыф әйләйүбән сәгъи җидди...» белән аваздаш, хәтта «Тәсәрреф...»тәге соңгы 8 юл кабатланып та килә.

Утыз Имәни XVII гасырда Бохарада яшәгән Мәүләви мелла Кари китабының берничә күчермәсен үзара чагыштырып, текстологик эш башкарган һәм ахырга үзенең «Мәнзум» («Шигырь») дигән 34 строфалы шигырен язып куйган. Мөрәҗәгать-шигырьдә ул шул заман укымышлыларының теоретик мәсьәләләргә (хикмәт, фәлсәфә фәннәренә) бирелеп, туры юлдан читкә чыгуларын, шәригать сүзе белән эш итмәүләрен тәнкыйтьли. Гакыйдә (ышану, иман) гыйлемен «сөйләп бирүче», хәнәфиләр мәзһәбенә нигез салучы Әбү Хәнифәне аларга үрнәк итеп куя. Аның юлыннан барган мелла Каринең китабын мактый: *«Ул күп шәрех һәм хәдисләрне аңлатып бирүче, аның тикшеренүләрен барысы да таный, сүзләренә барысы да ышана, белем ияләре дә аны кабул иткән. Шуңа күрә бары аның шәрехаңлатмаларына гына ышан, бүтән аңлатучылар сүзенә һич карама»,* – ди. Шулай итеп, Урта Азиядә Утыз Имәни, нигездә, атаклы ислам галимнәренең хезмәтләрен өйрәнә, китап басу эше әле таралмаган вакытта аларны армый-талмый пропагандалый.

Бу чорда Габдерәхим шигырьләр һәм поэмалар да иҗат иткән. Фарсы телендә язылган «Бәет дәр зәмми суфийан мә-замана» («Замана суфиларын шелтәләү бәетләре», 24 строфа), «Мәүләви Җами гүяд...» («Мәүләви Җами әйтә...», 12 строфа), «Газәлияте тәүсыйфы Сәет Мостафа Сәлләми Руми» («Сәет Мостафа Сәлләми Румины сыйфатлау газәлләре», 19 строфа), «Мелла Бәкер көҗаи?» («Мелла Бәкер кайда ул?», 38 строфа) исемле шигырьләре шагыйрьнең Урта Азиядә яшәгән елларына нисбәт ителә.

Биредә Утыз Имәни гарәп телендә «Замме шурба әч-чәй» («Чәй эчүне шелтәләү»), «Рисаләи иршадия» («Туры юлга кертү рисаләсе»), «Инказ әл-һаликин» («Һәлак булучыларны коткару»), ә фарсы телендә «Сәеф әс-сарим» («Үткен кылыч») трактатларын да язган. «Замме шурба әч-чәй» трактатында ул Урта Азия халыклары

(үзбәкләр, таҗиклар) арасында киң таралган чәй эчүнең зарарлы да булуын әйтә. Чәй эчү белән артык мавыгуны Утыз Имәни бидгать, ягъни ортодоксаль дини тәгълиматка туры килми торган яңа гамәл дип саный; гәрчә ул шәригать тарафыннан тыелмаса да, шагыйрь чәй эчүнең 27 төрле тискәре ягын күрсәтә: чәйне бик теләп, кешенең хайвани теләген канәгатьләндерү максатында, Аллаһны онытып эчү; чәйне иртән иртүк, иртәнге намазны да укымыйча, эчә башлау; чәй эчүне күңел ачу чарасына әверелдерү; бер утырганда бик күп, кырыклап-иллеләп чәшке чәй эчү; чәйне кайнар көе эчү (ул организмга зарар китерә); чәй эчкәндә шикәр, бал, төрле тәм-том куллану; эчәсе килү беткәннән соң да чәй эчү; чәй эчкәндә алтын яки көмеш савыт-саба куллану (ул күп чыгымнар сорый) һ. б. Монда шагыйрьнең көндәлек гамәлләрне шәригать кануннарына буйсындырырга теләве чагылыш таба.

«Рисаләи иршадия» хезмәтендә Утыз Имәни исерткеч эчемлекләр, аерым алганда аракы эчүгә каршы чыга. Балага кечкенәдән үк аракының зарарлы икәнен аңлатып үстерергә кирәк, ди. Аракы шәригать тарафыннан да, акыл-аң нисбәтеннән дә тыела. Аллаһ кешене яралткан вакытта Җәбраил фәрештә аркылы аңа өч зур бүләк бирә: акыл, инану һәм оят (оялу). Адәм галәйһиссәламгә шулар арасыннан берсен сайлап алырга тәкъдим итә. Адәм галәйһиссәлам акылны сайлап ала һәм аны болай аңлата: акылдан башка инану юк, ә оят (оялу) инану белән бәйле. Шушы риваятьтән чыгып, без Аллаһның үз колларына биргән иң зур хәзинәсе – акыл, дигән нәтиҗәгә килә алабыз. Акыл кешенең рухи дөньясының асылын тәшкил итә. Кем үзенең акылын саф килеш саклый, шул кеше ике дөньяда да хөрмәткә ия була; ә кем үз акылы турында кайгыртмый, ул ике дөньяда да хурлыкта кала, Аллаһның дошманына әверелә. Шуңа күрә һәр кеше үзенең акылын тоныкландыра торган нәрсәләрдән, аерым алганда, аракыдан сакларга тиеш. Ихлас мөселманнар нәкъ шулай эшлиләр дә. Ә Русия мөселманнары, Утыз Имәни карашынча, бу мәсьәләгә җитәрлек игътибар бирмиләр һәм аракы да эчәләр, тәмәке, насвай да тарталар. Әгәр кеше аз гына аракы эчсә дә, аның күңеленә шайтан кереп утыра һәм уй-фикерләре, теләкләре белән идарә итә башлый; инсан ихтыярсыз аңа буйсына, ярамаган гамәлләр кыла башлый. Аллаһ андый кешенең тәүбәсен дә кабул итми. Шушы урында әдип аракының хәрәм булуы, аны эчүдән тыелу зарурлыгы турындагы хәдисләр һәм атаклы дин галимнәре хезмәтләреннән мисаллар китерә. Шул рәвешле, Утыз Имәни үз милләтенең сафлыгы, чисталыгы, төзеклеге хакында да кайгырткан булып чыга. Аның бу фикерләре бүген дә актуаль яңгырый.

«Инказ әл-һаликин» («Һәлак булучыларны коткару») трактаты ислам динендәге кәлям, мантыйк һәм фәлсәфә мәсьәләләренә багышланган. Утыз Имәни кешенең белемле булуына зур әһәмият бирә. Ул исламда дүрт мәзһәбкә нигез салган галимнәрне атый. Үзе Хәнәфи мәзһәбендә булу сәбәпле, шуңа нигез салган Әбү Хәнифә шәхесенә,

аның юнәлешен аңлатуга аеруча зур игътибар бирә. Барлык белемнәрне ул ике төргә бүлә: фарыз гайн һәм фарыз кифая. Фарыз гайнны һәр мөселман кешесе белергә тиеш. Мәсәлән, әгәр кеше рибачылык (процентка акча биреп тору) таралган җирдә сәүдә белән шөгыльләнә икән, ул бу рибачылыктан ничек котылу юлын белергә тиеш; бу аның өчен иң беренче бурыч, ягъни фарыз гайн булып санала.

Белемнең икенче төре, Утыз Имәни фикеренчә, җәмгыять белеме – фарыз кифая. Аны аңлатканда, ул әл-Газалиның «Ихйа голүм әд-дин» («Дин гыйлемен тергезү») китабына таяна. Фарыз кифая ул – җәмгыятьтәге проблемаларны хәл итүгә юнәлтелгән белемнәр. Мәсәлән, медицина безнең тәнне (бәдәнне) сәламәт тотуга ярдәм итә; арифметика кешеләр белән мөнәсәбәткә кергәндә, мирасны бүлгәндә кирәк. Бу фикерне үстереп, Утыз Имәни болай яза (тәрҗемәдә бирелә): *«Игенчелек тә, балык тоту да, идарә итү, хәтта кан алдыру да – барысы да иҗтимагый бурыч булып санала. Үзегез уйлап карагыз: әгәр берәр регионда кан алдыру белгече булмаса, анда яшәүчеләр арасында авырулар тарала, ә бу аларны үлемгә илтә».* Әдип фикеренчә, әгәр берәр җәмгыятьтә кирәкле белгечләр юк икән, ул чакта анда яшүчеләрнең барысы да гөнаһлы булып санала. Шулай итеп, мөселман җәмгыятендә җитәкчеләр дә, гади халык та уйлап эш итәргә тиеш, дигән фикер үткәрелә. Шагыйрь татар җәмгыятен үзҗитешле, бәйсез итеп һәм үсештә күрергә омтыла.

Утыз Имәни магия (сихерчелек, күрәзәчелек) һәм астрологияне кирәкмәгән һәм зарарлы гыйлемнәр дип күрсәтә. Ә кәлям һәм фәлсәфәне шикле, шелтәләнә торган белемнәр рәтенә кертә. Алар бигрәк тә белемсез, надан һәм иманы нык булмаган кешеләрне ялгыш юлга кертеп җибәрә, адаштыра, дип саный ул. Утыз Имәни фикеренчә, фәлсәфә китапларын бары бик белемле мөселман гына дөрес аңлый ала. Кәлям, фәлсәфә һәм мантыйк фәннәрен өйрәнүнең кирәксез гамәл булуын исбатлау өчен, Утыз Имәни ислам галимнәре китапларыннан күп кенә өзекләр китерә.

Утыз Имәни формаль логик фикерләүгә нигезләнгән кәлям фәненең килеп чыгышына җентекләп туктала һәм аның барлыкка килүен соңгы гасырлардагы ислам галимнәренең бәхәсләргә һәвәс булуларыннан дип аңлата. Ул чынбарлыктан һәм гамәлияттән ерак торган коры фәлсәфә һәм мәгънәсез бәхәсләшүгә каршы чыга. Мондый гамәл татар кешесенә берни бирми. Ә татар иҗтимагый фикеренең торгынлыгына каршы көрәш Габдерәхим өчен ул чорда иң мөһим мәсьәлә булып тора.

«Сәйф эс-сарим» («Үткен кылыч») трактатын Утыз Имәни шәригать кануннарын һәм үзенең суфичыл карашларын бәян итүгә багышлаган.

Ул кешеләргә кирәкле байлыкны ике төргә бүлеп карый: 1) яшәү өчен кирәк кадәрле генә байлык; 2) кирәгеннән артык байлык. Гадәттә аларны бер-берсеннән төгәл генә аерып та булмый, чөнки кеше еш кына кирәгеннән артыкны да тели башлый. Шуңа күрә автор бу

өлкәдәге тәкъвалыкны болай аңлата: һәр кешедә алты төрле хаҗәт (ашау-эчү, киенү, торак йорт, өй җиһазлары, өйләнешү, җәмгыятьтә тоткан урын) була. Г. Утыз Имәни шуларның һәрберсенә аерым-аерым туктала. Мәсәлән, ашау-эчүгә килгәндә, әгәр кешедә бер көнлек азык бар икән, ул шуңа риза булып яшәргә тиеш. Әгәр азык аннан артык икән, яки кеше ашау-эчүне үзмаксат итеп куя икән, ул инде тәкъва, ягъни суфи булып саналмый. Кием-салымга килгәндә, әгәр кешедә үзен салкыннан яки эсседән сакларлык, үзенең ялангачлыгын капларлык бер күлмәк-чалбар, бер баш һәм аяк киеме бар икән, ул шуның белән канәгать булып яшәргә тиеш. Әгәр бу киемнәр аңарда икәү, яки артыграк та икән, ул инде тәкъва була алмый. Байлык җыюга килгәндә, суфи бер көнгә җитәрлек байлыкка канәгать булырга тиеш. Үзенең теләкләрен тыя алмаган кеше үзен тулысы белән шул байлыкка бәйләп куя һәм аннан чыга да алмый. Ә чын мөселманнар бу дөньяның алдагыч бизәкләренә, тылсымнарына ышанмый. Дөнья байлыгы ул – кешегә вакытлыча, әҗәткә генә биреп торылган байлык. Дөньядан киткәндә кеше ул байлыкны калдырып китә, үзе белән ул бары дөньялыктагы игелекле эш-гамәлләрен генә ала. Дөнья ул кешенең бишектән алып кабергә кадәр үтә торган күпере кебек; кемдер күпернең әле башында гына, кемдер аның уртасына җиткән, ә кемгәдер ул күпердән чыгып җитәргә бер-ике адым гына калган. Шуңа күрә кеше анда тукталып, йортлар корып яшәргә түгел, ә күпердән узып кына китәргә тиеш.

Бу трактатта гайбәт сөйләү һәм истикамәт турында да фикерләр бар. Шәригатьтә гайбәт сөйләү алты очракта рөхсәт ителә, диелә һәм шул очраклар санап кителә.

Ә истикамәткә (исламда дөрес юнәлеш, дөрес юл алуга) килгәндә, Утыз Имәни фикеренчә, бу шәригать термины үз эченә күптөрле мәгънәләрне сыйдыра. Барыннан да элек ул мөселманның тормышта һәрвакыт Мөхәммәд пәйгамбәрдән үрнәк алып яшәвен аңлата. Һәм әдип ул гамәлләрнең иң әһәмиятлеләрен күрсәтә. *«Әгәр барысын да санап китсәң, барысы бергә ике меңнән дә артык вазифага җыела»*, – дип яза Утыз Имәни. Күренә ки, бу юл җиңел түгел һәм боларны бары бик тәкъва, тугрылыклы һәм гадел кеше генә үтә ала. Шулай итеп, бу трактатта Габдерәхим үзенең суфичыл карашларын шактый тулы чагылдыра.

Утыз Имәни Урта Азиядә суфичылык темасына «Бәет дәр зәмми суфиян мә-замана» (Замана суфиларын шелтәләү бәетләре) дигән 24 строфалы шигырь дә иҗат иткән. Бу әсәрдә ул шул замандагы Урта Азия суфиларының нәфескә бирелеп, байлык туплап, кәеф-сафа корып, шәригать кануннарын үтәмичә яшәүләрен тәнкыйтьли.

Урта Азиядән туган иленә кайткач та Утыз Имәни трактатлар язудан туктамый: 1798 – 1834 елларда ул «Рисаләи дибага» («Тире иләү турындагы рисалә»), «Рисаләи шәфәкыйа» («Шәфәкъ рисаләсе») һәм «Төхфәт әл-әхбаб фи тәҗвид кәлам әр-Рабб» («Раббе китабын дөрес уку турында дусларга бүләк») трактатларын иҗат итә.

«Рисаләи шәфәкыйа» хезмәте Идел буендагы мөселманнарны гасырлар буена борчып килгән һәм күп бәхәсләргә сәбәп булган мәсьәләгә – җәйге кыска көннәрдә ястү намазын – кояш баеп, аның кызыллыгы беткәч укыла торган намазны – укыргамы, юкмы, дигән мәсьәләгә багышланган. Утыз Имәни монда үз карашын тәкъдим итә. Ул болай яза: *«Безнең бу болгар якларында кайбер кешеләр җәйнең иң кыска көннәрендә төнге намазны укымыйлар, ялгышырбыз дип уйлыйлар; ә икенче бер төркем кешеләр ул намазны кичке шәфәкънең кызыллыгы беткәч укыйлар, галимнәрнең фәтваларына нигезләнәләр».* Һәр ике төркем бер-берсен бозыклыкта, әхлаксызлыкта гаепли. Икенче төркем беренче төркемне фарыз булган намазны калдыруда гаепли, ә беренче төркем икенчеләрнең гаебен намазны вакыты кермәсә дә укуда күрә. Һәр ике төркем үзләренең дөрес икәнлекләрен фәкыйһларның – шәригать законнарын яхшы белүчеләрнең – сүзләре белән дәлилли. Әмма алар икесе дә хакыйкатьтән ерак торалар. Һәм без аны болай аңлатабыз. Беренче буын мөҗтәһидләр (дин китаплары буенча яңа хөкемнәр чыгаручы галимнәр) кичке шәфәкъ мәсьәләсендә төрле фикердә булганнар. Әбү Хәнифә, мәсәлән, кичке шәфәкънең бетүе дип кызыллыктан соң килә торган яктылыкны атаган, ә аның шәкертләре шәфәкъ дип кызыллыкны гына алганнар. Шулай итеп, хәтта шул чор галимнәре арасында да бер фикер булмау сәбәпле, безгә шәригатьнең төп кагыйдәсенә – Коръән һәм Сөннәдәге фикерләргә таянырга туры килә. Кичке намазның вакыты, мәсәлән, ныклы, ышанычлы фикерләр белән исбатлана һәм һәртөрле фараз итүләр белән кире кагыла алмый. Ә менә төнге намаз (ястү намазы) вакыты ныклы, ышанычлы дәлилләр белән ныгытылмый, шуңа күрә фараз итүләргә урын кала... Шәригатьнең бер кагыйдәсендә «Нигез итеп әйберләрнең иң беренче халәтен алырга кирәк», диелгән. Утыз Имәни җәйге кыска көннәрдә ястү намазын укымасаң да ярый, дигән фикер әйтә. Аның бу фикере тиз арада халык арасына тарала. Үлмәс Беляева бу турыда: «Утыз Имәнинең бу фикерләре үз вакытында татар дөньясын шаулаткан. Казанда «Дингә ревизия ясаучы кеше чыккан» дип гауга таралган. Шушы яңа фикерләре өчен, замандашлары аны төрмәгә дә яптыралар. Үзе үлгәч тә аның бу идеясе дәвам иткән», – дип яза [Беляева, б. 47].

«Рисаләи дибага» («Тире иләү рисаләсе») хезмәтендә Утыз Имәни *«Корбанны мөселман кешесе чалса гына дөрес була. Аның тиресен дә христиан яки мәҗүси кеше эшкәртергә тиеш түгел; мөселман кешесе эшкәрткәндә генә дөрес була»,* – дигән фикер үткәрә, тирене шәригатьчә эшкәртүнең тәртибен аңлата. «Төхфәт әл-әхбаб фи тәҗвид кәлам әр-Рабб» («Раббе китабын дөрес уку турында дусларга бүләк») трактатында Габдерәхим кайбер дин әһелләренең Коръәнне ашыгып һәм тәҗвид кагыйдәләрен искә алмыйча укуларын тәнкыйтьли.

Шулай итеп, Утыз Имәни үзенең барлык дини трактатларында да мөселманнарны бары шәригать кагыйдәләре буенча гына гамәл

кылырга чакыра, шуның белән туган халкын белемле, мәдәниятле, төзек, матур һәм иманлы җәмгыятьтә яшәтергә омтыла.

Әдәбият

Адыгамов Р.К. Габдрахим Утыз-Имяни. Казань: Фэн, 2005. 234 с.

Беляева Ү. Утыз Имәни поэзиясе: филол. фән. канд. ... дис. Казан, 1948. 197 б.

Габдрахим Утыз-Имяни ал-Булгари. Избранное / сост. и пер. с араб. Р. Адыгамова. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 320 с.

Адыгамов Р.К. Роль Габдрахима Утыз-Имяни в изучении социокультурных и религиозных традиций татарского общества конца XVIII – первой трети XIX вв.: дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2007. 192 с.

Мәкалә «Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау (2020–2024 еллар)» Татарстан Республикасы дәүләт программасының 3.19 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Шәрипов Әнвәр Мәгъдәнур улы,
филология фәннәре докторы, профессор
(Яр Чаллы шәһәре)